

24. Ольденбург С.С. Царствование императора Николая II. – Спб., 1991. – С. 321-322.
25. Речь о Финляндии, произнесённая в вечернем заседании Государственной думы 5 мая 1908 года... – С. 148.
26. РДИА. – Ф. 1662. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 1-1 зв.
27. Там само. – Арк. 2-2 зв.
28. Там само. – Арк. 1.
29. Речь о Финляндии, произнесённая в Государственной думе 21 мая 1910 года ... – С. 290-291.
30. Сидоровнин Г.П. Иностранцы о столыпинских преобразованиях // Правда Столыпина: Альманах II / Сост. Г.П. Сидоровнин. – Саратов: Культурный центр им. П.А.Столыпина; Поволжская академия государственной службы им. П.А.Столыпина, 2002. – С. 178.
31. Там само. – С. 291.
32. Речь о Финляндии, произнесённая в вечернем заседании Государственной думы 5 мая 1908 года... – С. 135.
33. Там само. – С. 148.
-

Наталія Руденко

ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА КАВКАЗ (30-і РОКИ XIX ст.)

Історія переселення населення має давню історію. Ці складні процеси захопили у свою примусову чи добровільну коловерть багато народів за різних обставин і в різні часи. Не стало винятком і населення України, а разом з тим і Чернігівщини.

Ще XIX ст. збагатилося загальними роботами¹, що розглядали теоретичні питання колонізації та заселення вільних земель. Причиною їх появи стали масові процеси переселення на теренах Російської імперії, пов'язані першочергово з державною політикою щодо заселення так званих “околиць імперії”. Однією з таких “околиць” у цих заходах виступав і Кавказ².

Не залишилися поза увагою ці питання і в дослідників сьогодення³. Широко представлені і загальні статистичні матеріали⁴, а також періоди (хвилі) та напрямки переселень (Далекий Схід, Кавказ, Середня Азія)⁵ українського населення в межах Російської імперії. І зовсім незначна кількість робіт на загальному фоні відноситься виключно до Чернігівщини⁶, хоча й часто згадується в усіх попередніх. Не дивно, бо, починаючи від кінця XVIII ст., саме її населення стало вагомим і активним елементом у цьому процесі.

Однак серед існуючих робіт у вивченні даної проблематики найчастіше розглядається період другої половини XIX ст.⁷. Саме тому при роботі з архівними джерелами наша увага насамперед була звернена на маловивчені та невідомі складові цього питання. Надзвичайно важливими у дослідженні історичного минулого Чернігівщини є матеріали Державного архіву Чернігівської області (далі – ДАЧО). У першу чергу це дані фонду 128 (Канцелярія чернігівського цивільного губернатора) та фонду 127 (Чернігівське губернське правління) і низки фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Київ (далі – ЦДІАУК).

Кавказький напрямок для переселенців був обраний урядом не лише через роздольні території. Ця “околиця” Російської імперії на початок XIX ст. ще зовсім мало часу перебувала у її складі. Адже територія Південного Кавказу остаточно ввійшла до складу Російської імперії лише після 1828р., тобто після двох російсько-перських воєн. Активне “освоєння” Північного Кавказу розпочалося під командуванням О.Єрмолова у 1817 р. Тож чим далі тривало розширення кордонів, тим більше ставали у пригоді переселенці як засіб освоєння нових територій та задля того, щоб дещо розмежувати мусульманське населення християнським.

“Цього вимагають державні інтереси... Російська соха і борона повинні

обов'язково слідувати за російськими знаменами і точнісінько так, як гори Кавказу і піски Середньої Азії не зупинили російського солдата, вони не повинні зупиняти російського переселенця”⁸. Не варто, мабуть, пояснювати, що російський солдат, як і вказаний переселенець, без сумніву, не означав виключно належність до російської нації.

А наприклад, один з дореволюційних авторів А.Ф.Ріттіх навіть теоретично підібрав для переселенців з кожного регіону відповідне заняття. Так, для жителів Чернігівської губернії, згідно з його розподілом, випадало “садівництво, тобто для розведення шовківництва, марени, винограду, тютюну і бавовни послужить з користю населення Полтавської і Чернігівської...”⁹.

Масовість виїзду на Кавказ у Чернігівській губернії у середині 30-х років XIX ст. була викликана власним бажанням та, звісно, згідно з імперським положенням, на основі правил, викладених у “Зводі Законів 111 Тому Установ в Статті 239 і Височайше затвердженому в 26 день Травня минулого 1835 р. положення про переваги служби в Сибіру і Областях Кавказьких і Закавказьких”¹⁰.

Децю пізніше державне піклування про тих, хто прагнув до освоєння нових територій, вилилося у створення ще ряду імператорських указів. Серед них і були особливо привабливі для бідноти. Це укази: від 8 січня 1835 р. під № 1303 “Відносно виробництва додаткової платні чиновникам, що служать в Кавказькій області, Грузії, Закавказьких провінціях і Сибіру”¹¹; від 28 травня 1835 р. під № 19, 701 “Щодо переваг служби як на училищних чиновників, так і на вчителів, що служать в губерніях і областях Сибірських, Грузії і областях Кавказькій і Закавказьких”¹²; та під № 103,254 “Про способи заохочення торгівлі з гірськими народами в Кавказькій області”¹³.

Бажання селян було досить масовим, про що свідчать архівні дані. Згідно з відомістю¹⁴ про число козаків і казенних поселенців у 1833-1835 рр., таких сімей в Чернігівській губернії нараховувалося: по Чернігівському повіту – 131 сім'я козаків; по Городницькому (Городнянському. – **Н.Р.**) – 13 сімей козаків і 78 казенних поселенців; по Сосницькому – 297 і 26 відповідно; по Ніжинському – 52 сім'ї козаків; по Борзенському – 173 сім'ї козаків; по Мглинському – 15 сімей козаків; по Кролевецькому – 86; по Конотопському – 27 і 7; по Глухівському – 8; по Остерському – 5. Усього по губернії: козаків – 873 сім'ї, казенних поселенців – 109.

Ситуація склалася так, що не всі одночасно виїхали, хоча й намагалися триматися купи. На вересень 1835 року вже більшість з селян досягла мети своєї подорожі. Ті, хто чекали на переїзд, мали отримувати виплати і продовольство. Таке піклування входило до обов'язків малоросійського військового губернатора, що потім давав вказівки на місцях.

Якщо селяни мотивували своє бажання на переселення безземельністю та бідністю чи прагнули змінити місце проживання “у пошуках кращої долі”, то міське населення шукало вільних посад і вакансій (зазвичай канцеляристи чи дрібні чиновники, не обмежені сім'єю).

Відмови у проханнях переселитися до Кавказької області почали видавати селянам Чернігівської губернії вже з 1836 р., пояснюючи це “... 8 переписом, і неврожаєм хліба і трав, що був у минулому році”¹⁵. Хоча певний час такі дозволи могли ще отримати, наприклад, відставні військові¹⁶, що бажали там поселитися, а відповідно і продовжити службу. А надалі й вони залишилися без такого права.

З 1837 р. все частіше трапляються дані про відмови бажаним у переселенні чи наданні посад на Кавказі. А наприкінці 1837 р. стало відомо, що “головнокомандуючий Грузією, Кавказькою та Закавказькою областями за поданням місцевого керівництва знаходить потрібним припинити переселення в Кавказьку область...”¹⁷, простіше кажучи, там почався переоблік вільних земель. Наприклад, такі відмови було видано у 1837 р. жителям Чернігова відставному колезькому реєстратору Петру Протченку-Марченку¹⁸, а в 1840 р. - канцеляристам Чернігівської казенної палати Андрію Дашинському¹⁹ та Андрію Білоконському²⁰.

Притому видавалося розпорядження стягнути “30 коп. сріблом, що підуть до

казни на основі 16, 17 і 18 ст. Статуту про податки тому 5, за використаний в канцелярії загального обласного управління замість гербового простий (1 аркуш) папір”²¹. Тоді як при позитивному вирішенні справи за декілька років до цього (1836 р.) – “відпустити колезькому асесору Камінському від Чернігова до Тифліса прогонів на 6 коней 728 р. 61 к. і не в залік років платню 764 р. 40 к., а всього 1493 р. 1 к.”²².

Немалу роль відіграло і поповнення кількості переселенців за рахунок відправлення до солдатів їхніх сімей. Жінок і дітей до тих, хто куштував хліба солдатчини, приписувалося відправляти (“в назначені місця і в визначені терміни”²³) під наглядом і з наданням необхідної суми грошей, що ретельно вираховувалася. З обов’язковою вимогою дотримуватись всіх правил згідно з положенням від 18 лютого 1824 р. про приєднання до військових поселень²⁴. Для цього складалися відповідні списки²⁵, згідно з якими вказаних осіб у них мали розшукати, за неможливості виконання розпорядження вказати конкретну причину. Причому інколи ці процедури затягувалися на декілька років, та звітність у цих питаннях не припинялася.

Не можна не згадати і про „самовільних” переселенців. Їхня доля зазвичай також була непростюю, за цим процесом слідували, і зазвичай їх чекало повернення. Але назад не занадто поспішали, бо більшості вже не було куди. Адже перед від’їздом майно розпорядувалося, а всі заощадження витрачалися на нелегку і довгу дорогу. В такому випадку на них чекало жалюгідне безправне існування в останніх пунктах прибуття.

У значно пізнішому за часом (II половина XIX ст.) звіті чернігівського губернатора зазначалося, що в губернії “... підмічене одне виключне явище, особливо сильне, в порівнянні з попередніми роками, прагнення до переселення”²⁶. А причиною переселення він вказував не безземелля селян (бо й справді, як написано там, виселялися переважно з багатими на чорнозем повітів), а через поширення “чуток про урожайні землі, що віддаються урядом в інших губерніях всім, хто забажає поселитися там”²⁷. Тож цілком правомірною буде думка, що селянство Чернігівщини прямувало на Кавказ не в пошуках екзотики, легкого хліба чи з цікавості, добровільність переселення напряму залежала від позитивного вирішення одвічного земельного питання. А воно вже на початок XIX ст. досягло тієї межі, коли вирішальну роль відігравала не якісна складова земельних наділів, а їх кількісна частка.

Переселення населення Чернігівської губернії у 30-х роках XIX ст. – це лише один епізод з даного процесу, що розтягнувся на десятиліття і тривав аж до початку XX ст. Тож кількість переселенців, що їх дала губернія для виконання завдань імперської політики, була досить значною, навіть, беручи до уваги події одного десятиліття.

Разом з тим слід зазначити, що історія переселення жителів Чернігівської губернії ще потребує вивчення, досить багато подій минулого і до сьогодні залишаються невідомими.

Джерела та література:

1. Уманец Ф. Колонизация свободных земель России. Ф.М.Уманца. – СПб: Тип-я А.С.Суворина, 1884. – 244 с.; Риттих А.Ф. Переселения. – Харьков: Типо-Литография Окружного Штаба, 1882.

2. Липранди А.П. Кавказ и Россия. – Харьков: Типография „Мирний труд”, 1911. – 262 с.; Ишханян Б. Народности Кавказа. Состав населения, профессия, группировка и общественное разслоение Кавказских народностей (Статистико-экономическое исследование. – Пг.: Паровая Типо-Литография М.Розеноер, 1916. – 116 с.; Худадов В.Н. Закавказье (Историко-экономический очерк) / Под общ. ред М.П.Павловича. – М.-Л.: Центр упр. Печати ВСНХ СССР, 1926. – 208 с.

3. Любавский М.К. Обзор истории русской колонизации с древнейших времен и до XX века. – М., 1996.; Рибалко І.К. Еміграція і переселення українців поза межі України / Рибалко І.К. Історія України. Ч. 2. – Підр. для студ. в.н.з. – Х., 1997. – С. 391-400.

4. Романцов В.О. Український етнос: на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII – XX

століття). – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 1998. – 183 с.

5. Дзагалов А. Украинские поселения в Центральном Предкавказье в XIX в. // Український історичний збірник. – К., 2005. – Вип. 8. – С. 183-201.; Петренко Є. Переселення українського козацтва на Кубань у першій половині XIX ст. // Історія України. – 1997. – № 17. – С. 6-7.

6. Бойко А. Переселенці з Чернігівщини на півдні України в останній чверті XVIII століття // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 167-168.; Бойко В. Формування населенням Чернігівської губернії діаспори на окраїнах Російської імперії // Література та культура Полісся. – Вип. 23. – С. 53-58.

7. Чуприна М.С. До питання про переселення селян Чернігівської губернії другої половини XIX – початку XX ст. // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. – К., 1984. – С. 243-244.

8. Уманец Ф. Колонизация свободных земель России. Ф.М.Уманца. – СПб: Тип-я А.С.Суворина, 1884. – С. 33.

9. Риттих А.Ф. Переселения. – Харьков: Типо-Литография Окружного Штаба, 1882. – С. 71-72.

10. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Д. 3690. – Арк. 1.

11. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 14. – Ед.хр. 1741. – Арк. 78.

12. Там само. – Арк. 437 зв.

13. Там само. – Арк. 852.

14. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Од.зб. 3372. – 19 Арк.

15. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Д. 4073. – Арк. 5 зв.

16. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Од.зб. 4267. – 2 Арк.

17. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Д. 5240. – 6 Арк.

18. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Од.зб. 4985. – 6 Арк.

19. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Од.зб. 7997. – 4 Арк.

20. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Од.зб. 7995. – 4 Арк.

21. Там само. – Арк. 1.

22. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. Д. 3691. – Арк. 7.

23. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Д. 2845. – Арк. 1 зв.

24. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Од. зб. 7401. – Арк. 11.

25. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Од.зб. 7371. – 12 Арк.

26. ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 534. – Од.зб. 421. – Арк. 10.

27. Там само. – Арк. 12-12 зв.

Ольга Коваленко

ГРИГОРІЙ МИЛОРАДОВИЧ І ЖУРНАЛ “КИЕВСКАЯ СТАРИНА”

125 років тому було започатковано видання журналу “Киевская старина”, який об’єднав навколо себе провідних українських учених та діячів культури кінця XIX – початку XX ст.¹ Свого часу Д.Дорошенко цілком слушно зауважив, що “значення цього журналу в розвитку науки українознавства ... просто епохальне” і назвав його “українським історико-філологічним факультетом”². Серед понад 450 авторів та кореспондентів “Киевской старины” був й історик та громадський діяч Григорій Олександрович Милорадович (1839-1905), який відіграв помітну, але й досі як слід не поціновану роль у розвитку історичних досліджень і краєзнавчого руху в Україні³.

Як свідчать листи Г.Милорадовича, що збереглися в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України, він протягом 80-х рр. XIX ст. підтримував досить тісні стосунки з редакцією “Киевской старины” і передусім з її видавцями Ф.Г.Лебединцевим та О.С.Лашкевичем (предки останнього, до речі, наприкінці XVIII ст. поріднилися з Милорадовичами). Дослідник виконував деякі доручення редакції “Киевской старины”, надсилав власні видання, а також повідомлення про нові книги з історії України, співіщав про нововиявлені старожитності, обговорював тематику своїх дописів⁴.

Загалом у 1883-1898 рр. Г.Милорадович оприлюднив на сторінках “Киевской